

Evangeliet for folket

Luthers oversættelser af Johannesevangeliet¹

Martin Friis

Abstract: To translate the New Testament from Greek into German is by no means an easy task. Luther nevertheless took it upon himself to accomplish this Herculean labour with the help of several colleagues, most notably Philipp Melanchthon. In order to gauge the quality and occasional shortcomings of his work, I examine his earliest and latest translations of the Gospel of John. I demonstrate that Luther had a good grasp of the Greek text of the New Testament. I also illustrate the general care with which he approached all facets of his translation, from the choice of layout and punctuation and right through to the wording of individual phrases. Finally, I argue that the many revisions made in his later translations of the Gospel of John manifests Luther's endeavours in ensuring the accessibility of the Gospel for a general audience as well as his deep appreciation of the literary and theological complexities of this gospel.

1. Introduktion

Luthers bibeloversættelse rangerer blandt hans mest betydningsfulde litterære bedrifter. Hans arbejde begyndte med oversættelsen af de nytestamentlige skrifter i *Septembertestamentet* (1522) og kulminerede med den såkaldte *Lutherbibel* (1534), der tillige indeholdt de gammeltestamentlige skrifter og apokryferne. Luther fortsatte sit ivrige revisionsarbejde i forbindelse med senere genudgivelser heraf helt frem til sin død i 1546. I denne artikel vil jeg dykke ned i hans 1522- og

¹ Her skal lyde en stor tak til fagfællebedømmeren, lektor Kasper Bro Larsen, for grundig korrektur af den foreliggende artikel og for mange gode bemærkninger og forbedringsforslag.

1546-oversættelser af 'yndlingsevangeliet', Johannesevangeliet, som jeg løbende vil sammenligne og holde op mod de tekstlige forlæg for evangeliet, som Luther formodes at have haft tilgang til. En sådan sammenligning giver os mulighed for at gå ham efter i sømmene: Hvor dygtig og grundig er han som oversætter? Hvor konsekvent er han i sit ordvalg? Hvilke sproglige, indholdsmæssige og teologiske overvejelser kan antages at ligge til grund for Luthers oversættelse af Johannesevangeliet? Og hvilken udvikling kan denne oversættelse siges at have gennemgået fra Luthers første i 1522 til hans sidste i 1546? Alt dette vil vi se nærmere på i det følgende.

2. Bibelen i det 16. århundrede

2.1 Erasmus' (nye) græske Nye Testamente

Renæssancehumanisten Erasmus af Rotterdam udfærdigede i begyndelsen af det 16. århundrede en udgave af Det Nye Testamente, *Novum Instrumentum Omne* (udgivet første gang i 1516). Udgivelsen var baseret på de minuskel-middelalderhåndskrifter, som Erasmus havde til rådighed i Basel.² På baggrund af disse udfærdigede han en græsk tekst ud fra det for ham gennemgående tekstkritiske kriterium, at jo ældre et håndskrift var, desto mere oprindelig var dets ordlyd (Holeczek 1986, XXVIII). Heinz Holeczek, der var ansvarlig for ud-

2 Til sammenligning er den græske tekststudgave, som forekommer i *Nestle-Aland*, der danner grundlag for moderne oversættelser af Det Nye Testamente (herunder den autoriserede danske oversættelse fra 1992, herefter 'DO92'), konstrueret på baggrund af en praksis, der typisk betegnes som "*reasoned eclecticism*" (Holmes 2010, 84). En sådan tekststudgave er udformet med støtte i forskellige tekstkritiske principper, herunder blandt andet ud fra hensyn til de enkeltes håndskrifers alder, stand og sproglige udtryk. Vigtigst i denne sammenhæng er dog, at *Nestle-Alands* tekst bygger på oldkirkelige håndskrifter, der er væsentligt ældre end de middelalderhåndskrifter, som Erasmus havde til rådighed. Eftersom Luthers oversættelse må antages at bygge på Erasmus' tekststudgave (eller Gerbels version heraf), kan man derfor ikke foretage direkte sammenligninger med *Nestle-Alands* tekst. Heldigvis er Erasmus' og Gerbels tekststudgaver begge bevaret (mere herom nedenfor).

givelsen af en faksimileudgave af førsteudgaven af Erasmus' græske tekst, påpeger dog i denne sammenhæng (ibid.), at Erasmus desuden foretog en lang række sproglige og teologiske ændringer (også kaldet 'konjekture') i den endelige tekst for at lette læserens forståelse heraf. Han forsynede desuden udgivelsen med sin egen latinske oversættelse.³ Luthers eget arbejde med den græske tekst var således fint i tråd med en af samtidens største intellektuelles store udtalte interesse for filologi. Flere forskere antager endda, at Luther selv har haft direkte tilgang til Erasmus' tekststudgave i forbindelse med oversættelsesarbejdet. Endelig bør i denne forbindelse også nævnes Erasmus' to medarbejdere, Johannes Oekolampadius og Nikolaus Gerbel (Gerbellius), der begge delte Erasmus' og Luthers store filologiske interesse. Førstnævnte havde et nært forhold til flere toneangivende forfattere og tænkere i det 16. århundrede herunder Johannes Eck, Melanchthon og (især) Zwingli; mens sidstnævnte var personlig ven af Luther, og selv udgav en græsk udgave væsentligt på grundlag af Erasmus', nemlig, *Novum Testamentum Graece*, i 1521.

2.2 Før-lutherske tyske oversættelser af Det Nye Testamente

Luthers intensive arbejde med den græske tekst resulterede i 1522 i en spritny oversættelse af Det Nye Testamente til tysk. Han var dog langt fra den første til at producere en sådan. Fra slutningen af det 8. og frem til midten af det 14. århundrede blev der udfærdiget en række oversættelser (eller rettere, 'fortyskninger') af dele af Bibelen, herunder især af salmerne og evangelierne. Sidenhen fulgte i det 15. århundrede (som følge af udgivelsen af Gutenbergs bibel i 1455) flere samlede oversættelser af hele Bibelen. Den første af disse blev udarbejdet og udgivet af Johann Mentelin i 1466.⁴ I de efterfølgende årtier (fra 1466 til 1518) blev Mentelins oversættelse genudgivet ikke mindre

3 Erasmus supplerede sin tekststudgave med sproglige kommentarer i form af værket *Annotationes*. Heri berører han blandt andet de mange ændringer, han har foretaget i sin latinske oversættelse, sammenlignet med den ordlyd, der fandtes i datidens Vulgata-oversættelse. For mere herom, se Holeczek 1986, VII-VIII.

4 For mere om Mentelins oversættelse, se Tschirch 1996, 15-19. Jeg vil nedenfor kort berøre de sproglige kvaliteter (eller rettere, manglen på samme) ved denne oversættelse.

end fjorten gange, ligesom den løbende gennemgik sproglige revisioner (Volz 1972, 37-40). Forud for Mentelins udgivelse var de tyske middelalderoversættelser ofte anonyme. Vigtigere i denne sammenhæng er dog, at de alle (inklusive Mentelins) udelukkende var baseret på den latinske Vulgata-tekst, og at de, hvad oversættelsernes kvalitet angik, ofte var stærkt svingende, og fejlbehæftede. Sådanne bogudgivelser var desuden rasende dyre og derfor ikke tilgængelige for den brede tyske befolkning (ibid., 41). Den høje pris og de store sproglige mangler bevirkede derfor ifølge Volz, at de middelalderlige oversættelser på ingen måde kunne udgøre “ein wirkliches Volksbuch (...), wie sie erst durch Martin Luthers einzigartiges Übersetzungswerk wurde” (ibid.).

3. De historiske omstændigheder for Luthers bibeloversættelse

3.1 Luthers græske sprogkunderskaber

At dømme ud fra Luthers egne breve blev hans kendskab til græsk tilvejebragt først ved venen og studiekammeraten Johann Langs hjælp frem til ca. 1516, siden ved Melanchthons fra ca. 1518 (Volz 1972, 44-45 med henvisninger). Sidstnævnte skænkede sågar Luther en græsk udgave af de homeriske digte i 1519 (ibid., 44, n. 37 med henvisninger). Volz antyder desuden (ibid., 44), at Melanchthon nok også gav en stor hånd med i forbindelse med Luthers Galaterbrevskommentar fra samme år. Forud for sin oversættelsesvirksomhed havde Luther allerede beskæftiget sig indgående med flere (for ham) centrale dele af de bibelske skrifter i sine tidlige Erfurt-forelæsninger, nemlig over Salmernes Bog (1513/1515 og 1518/1521); Romerbrevet (1515/1516); Galaterbrevet (1516/1517) og endelig over Hebræerbrevet (1517/1518). Forelæsningerne, der blev givet på latin, tog afsæt i den latinske Vulgata-oversættelse, velsagtens Baseludgivelsen fra 1509, samt (for brevenes vedkommende) i Erasmus' førortalte græske tekststudgave (Burger 2014, 482). Luther må således siges at have været godt rustet til oversættelsesarbejdet, der påbegyndtes få år senere.⁵

5 Hvad Luthers hebraiskunderskaber angår, ved vi, at han var i besiddelse af Johann Reuchlins hebraiske grammatik og ordbog *De Rudimentis hebraicis*

3.2 Luthers bibeloversættelser (1522-46)

Luther opholdt sig på Wartburg fra maj 1521 til marts 1522. I denne periode formåede han at udfærdige en ny oversættelse af samtlige kanoniske nytestamentlige skrifter. Selve oversættelsen antages at have taget ham blot ti til elleve uger (Tschirch 1996, 14 og Volz 1972, 51-52). Ifølge Volz' beregninger (ibid., 52) må Luthers daglige oversættelsespensum således have svaret til knapt 8,5 siders græsk tekst i *Nestle-Alands* udgave.

Da Luther var vendt hjem til Wittenberg med sin samlede oversættelse, kunne han påbegynde redaktionsarbejdet forud for den egentlige udgivelse heraf. I den forbindelse fik han hjælp af en række af sine nærmeste kolleger, herunder især af Melanchthon, der trådte til med løsninger på sprogligt komplicerede problemer (Volz 1972, 54-55). Melanchthon spillede også en meget aktiv rolle i forbindelse med revisionsarbejdet ved de senere udgivelser af bibeloversættelsen, herunder især efter Luthers død i 1546.⁶ Første- og andenudgaven af Luthers oversættelse (i folkemunde betegnet som hhv. *September-* og *December-testamentet*, begge fra 1522) var forsynet med angivelse af udgivelsesstedet (Wittenberg), men var ellers ganske anonyme, ligesom det også havde været tilfældet for mange tidligere oversættelser. Tredjeudgaven fra 1524 og alle efterfølgende udgaver bar dog alle Luthers navn.

Allerede året efter de første oversættelsesudgivelser indledte Luther (under inddragelse af Melanchthon og øvrige hebraiskkyndige såsom Matthäus Aurogallus og Caspar Aquila) sit store arbejde med oversættelsen af de gammeltestamentlige skrifter. De fem Mosebøger blev oversat og udgivet under titlen *Das Allte Testament deutsch* allerede i 1523. I årene 1524-1532 oversatte Luther med sproglig hjælp fra sine medarbejdere de øvrige kanoniske gammeltestamentlige skrifter. Dette kulminerede med udgivelsen af den første samlede bibeloversættelse

(1506); Luther skriver nemlig selv herom i et brev til Lang (29. maj 1522, *WA Briefe* 2, 547-548). Luthers arbejde i forbindelse med sine Salmeforelæsninger i 1513-21 synes da også at afspejle en stadig mere aktiv brug af dette og andet hebraisk materiale (Volz 1972, 42-43).

⁶ For mere herom, se Volz 1954. For en fyldig redegørelse for redaktionsarbejdet i forbindelse med bibeloversættelserne fra 1522 til 1545, se Volz 1972, 83-113.

i 1529-30.⁷ Herefter fulgte en afsluttende fase, hvor Luther i 1533 oversatte visse af de apokryfe skrifter, herunder *Siraks Bog* og *Første Makabærbog*. De øvrige apokryfer blev oversat af medarbejderne (Volz 1972, 79). Den første komplette bibel, der indeholdt både de kanoniske og de apokryfe skrifter, udkom året efter i 1534.

Sideløbende med arbejdet med de enkelte gammeltestamentlige skrifter blev Luthers allerede foreliggende nytestamentlige oversættelse løbende revideret. Den første større revision fandt sted i forbindelse med to genudgivelser heraf i 1526, der begge indeholdt en række forbedringer og nye læsemåder. Udgivelsen året forinden havde allerede korrigeret en række af Luthers udeladelser i den oprindelige oversættelse (Brenner og Drescher 1929, XXIII). I den nedenstående analyse skal vi se flere eksempler på ændringer i 1522-oversættelsen af Johannesevangeliet, der blev foretaget i forbindelse med disse genudgivelser.⁸

3.3 De(t) tekstlige forlæg for Luthers bibeloversættelser

Det synes sikkert, at Luther i forbindelse med sit ophold på Wartburg var i besiddelse af den græske tekst til Det Nye Testamente i skikkelse af Gerbels *Novum Testamentum Graece* (Albrecht 1929, XXXVII; Jensen 2005, 101-102; Lohse 1996, 39). Denne udgave, der i sig selv bygger på andenudgaven af Erasmus' tekststudgave, blev nemlig tilsendt Luther af Gerbel selv i efteråret 1521 (Albrecht 1929, XL). Luthers eget eksemplar af denne bog er desværre ikke bevaret. På Wartburg havde Luther desuden en udgave af *Vulgata* (vel nok Baseludgivelsen fra 1509). Han har desuden muligvis haft direkte tilgang til 2.-udgaven af Erasmus' tekststudgave fra 1518/19 (Albrecht 1929, XXXVIII og LXX-LXXIII; Lausten 2005, 54; Lohse 1996, 38-39; Volz 1972, 52). Visse forskere anfører dog, at Luther indledningsvis udelukkende har konsulteret Gerbels udgave (Holmquist-Nørregaard 1949, 39, n. 2; Jensen 2005, 102). I den nedenstående analyse vil jeg angive et par konkrete eksempler fra Luthers 1522-oversættelse af Johannesevangeliet, der synes at antyde, at Luther i forbindelse med denne tidlige over-

7 For mere om Luthers arbejde med de gammeltestamentlige skrifter, se Volz 1972, 62-83.

8 For en indgående redegørelse for kendetegnene for de enkelte udgivelser af Luthers NT-oversættelse, se Brenner og Drescher 1929, XXI-XXVIII.

sættelse har haft direkte tilgang til Gerbels tekst. Endelig kan Luther i forbindelse med sit oversættelsesarbejde også have skelet til tidligere tyske oversættelser (i så fald, velsagtens Mentelins) af Det Nye Testamente fra latin (Holmquist-Nørregaard 1949, 39, n. 2, *contra* Albrecht 1929, LXX-LXXIII).⁹ De øvrige værker, som Luther kan tænkes at have konsulteret i sit oversættelsesarbejde i 1522, og som jeg har konsulteret i nedenstående analyse, findes enten i udgivne faksimiler eller i digitaliseret format: En faksimile af førsteudgaven af Erasmus' *Novum Instrumentum Omni* forelægger i Holeczeks foromtalt 1986-udgivelse heraf fra forlaget Frommann-Holzboog.¹⁰ Gerbels græske tekst fra 1521 og Basel-Vulgata'en fra 1509 er begge på tidspunktet for affattelsen af denne artikel (foråret 2017) tilgængelige i digitaliseret form fra Münchener Digitalisierungszentrum (www.digitale-sammlungen.de) ved statsbiblioteket i Bayern.¹¹

Analysen i det følgende er udført på baggrund af de versioner af Luthers 1522- og 1546-oversættelser, der er optrykt i den såkaldte 'Weimarudgave'.¹² 1522-oversættelsen, der forekommer heri, bygger på *Biblia sacra Fol. 50* (Statsbiblioteket i Berlin), og som udgiverne har sammenholdt med en langt senere faksimileudgave fra 1883 (Albrecht 1929, XLII). Til sammenligning er 1546-oversættelsen i Weimarudgaven hentet fra den såkaldte *Sonderausgabe 46* (indeholdende

9 For mere herom, se Volz 1972, 33-41. Værd at bemærke i denne sammenhæng er også, at Johann Lang i løbet af den periode, hvor Luther opholdt sig på Wartburg, udgav en oversættelse af Matthæusevangeliet på baggrund af Erasmus' græske tekst og den dertilhørende latinske oversættelse. Volz påpeger dog, at Luther næppe har haft adgang til denne udgivelse forud for 1522-oversættelsen (Volz 1972, 50, n. 53). Luther antyder nemlig blot i et brev til Lang, at han har hørt om hans arbejde (jf. *WA Briefe 2*, 413, 7).

10 Et originalt eksemplar af andenudgaven af Erasmus' tekst forefindes desuden også i digitaliseret format hos *Internet Archive* (www.archive.org), uplodet af Princeton Theological Seminar (tilgået 3. marts 2017). Begge versioner af denne tekststudgave er blevet konsulteret i den nedenstående analyse.

11 Analysen i nedenstående tredje del af nærværende artikel bygger således, med mindre andet er nævnt, på mit eget arbejde med disse nævnte kilder. For en nyere artikel på dansk, der indeholder analyser og vurderinger af Luthers oversættelse af andre dele af Det Nye Testamente under sammenligning med Erasmus' tekst, se Jensen 2005.

12 Nærmere bestemt Ulrich Köpf (red.), *D. Martin Luthers Werke. Deutsche Bibel, 6. Band* [herefter 'WADB 6'] fra 2001 (opr. 1929).

Det Nye Testamente), der udkom dette år (Luthers dødsår), og som derfor logisk set kan have været den sidste, som Luther selv kan tænkes at have været direkte ansvarlig for. Valget af netop 1522- og 1546-udgaverne som udgangspunkt for min analyse af oversættelserne af Johannesevangeliet flugter med den grundtanke, der gør sig gældende i Weimarudgaven: nemlig at disse udgivelser udgør hhv. den tidligste officielle (om end anonyme) og den seneste mulige oversættelse fra Luthers egen hånd.

3.4 Sproglige grundtræk ved Luthers bibeloversættelse

Da Luther påbegyndte sit ensomme arbejde med oversættelsen af Det Nye Testamente på Wartburg i 1522, var adskillige tyske filologer, som nævnt ovenfor, allerede kommet ham i forkøbet. Den mest udbredte af disse tidlige oversættelser til tysk var Mentelins fra 1466. I forbindelse med sin analyse af udvalgte passager i denne oversættelse bemærker Tschirch (1996, 15-18), hvordan denne ofte er præget af en klodset stil med kluntede formuleringer og inkonsekvent sprogbrug. Til sammenligning fremhæver han, hvordan Luthers 1522-oversættelse er langt mere klar, velgennemtænkt og gennemført, og han konkluderer:

Das eben ist das Signum der Lutherschen Übersetzung, darin besteht ihre epochemachende Bedeutung, daß sie das einfache wie das schwierige Bibelwort den Deutschen der Reformationszeit so verständlich machte, wie das vorher offenkundig nicht der Fall war (...), und dieses Signum ist, nehmt alles nur in allem, über mehr als viereinhalb Jahrhunderte hinweg bewahrt geblieben (ibid., 18).

Af Luthers egne skrifter fremgår det klart, at han i sit arbejde med den antikke bibelske tekst søgte at producere en oversættelse, der var sprogligt lettilgængelig for samtidens tyskere læsere. I det såkaldte *Sendebrief vom Dolmetschen* (1530) skriver han, at han i sin oversættelse har anstrengt sig for, 'das ich reines und klar teustch [*sic*] geben möchte' (WA 30 II, 636). Senere i samme brev udfolder Luther nærmere, hvad udfærdigelsen af en oversættelse på et sådant 'rent og klart tysk' indebærer. Hertil bør man som oversætter nemlig:

(...) die mutter ihm hause, die kinder auff der gassen, den gemeinen mann auff dem markt drumb fragen, und den selbigen auff das maul sehen, wie sie reden, und darnach dolmetschen [da. oversætte], so verstehen sie es den und mercken, das man Deutsch mit in redet (ibid., 637).¹³

Ifølge Haubrichs (1996, 58) kan der spores en klar sproglig udvikling i Luthers oversættelsesarbejde: 1522-oversættelsen bærer tydeligt præg af den såkaldte østmiddeltyske dialekttradition, der var Luthers egen hjemlige dialekt (Erfurt, Wittenberg, Leipzig mv.). Fra 1531/1532 erstattedes denne dialekt af en lidt nordligere, sachsisk, skriveform med dertil hørende gennemsystematisering af skrive- og udtryksform. Denne proces fortsatte frem til Luthers død i 1546. Udviklingen skyldtes Luthers ønske om, at hans oversættelse måtte få en så stor udbredelse som muligt. Derfor skulle oversættelsen naturligvis skrives på et sprog, som så mange tyskere som muligt kunne forstå. Den sachsiske dialekt var i den henseende særligt velegnet. Luther argumenterer selv herfor i en bordtale fra 1532 med henvisning til det sachsiske kancellisprog, “welcher nachfolgen alle Fürsten und Könige in Deutschland; alle Reichsstädte, Fürsten-Höfe schrieben nach der sächsischen und unsers Fürsten Canzeley, darum ists auch die gemeinste deutsche Sprache” (WATR 1, 524-525). Den brede modtagelse af bibeloversættelsen fik selvsagt massiv betydning for udbredelsen af netop dette kancellisprog i den bredere tyske befolkning (Lohse 1996, 39).

Den sproglige udviklingsproces, som Luthers oversættelsesarbejde gennemgik, mandede i 1545-1546 ud i et skrevet tysk (kaldet ‘Frühneuhochdeutsch’), som vandt stor udbredelse. Det skyldtes ikke mindst, at Luthers oversættelser blev udgivet i store oplag. Således anfører Haubrichs (1996, 66), at der af Lutherbibelen alene i Wittenberg i perioden fra 1534 til 1626 blev trykt (og solgt) cirka 200.000 eksemplarer. Dertil kommer de mange optryk i andre dele af Tyskland.

13 Luthers skrivelse var foranlediget af kritikernes påvisning af, at han i oversættelsen af Rom 3,28 indsatte et “allein” i Paulus’ tale om retfærdiggørelse (Luther: ‘alene’) af tro og ikke af lovgerninger. Henvisningen til menigmands sproglige forståelse tjener som et blandt flere argumenter fra Luthers side i denne sammenhæng. For mere om dette *Sendbrief*, se Fricke 1996 og Lohse 1996.

Lohse anfører ligeledes (1996, 13), at knapt hver syttende tysker, eller svarende til hver anden til tredje husstand, i 1546 var i besiddelse af en eller flere dele af Luthers oversættelser.¹⁴ På baggrund af disse salgstal må Luther siges at have formået at producere en oversættelse, der i den grad appellerede til ‘moderen i huset, børnene på gaden, og menigmanden på torvet’.

4. Luthers oversættelser af Johannesevangeliet (1522 og 1546)

I det følgende vil jeg fremhæve de, for mig at se, mest interessante aspekter ved Luthers første oversættelse af Johannesevangeliet i *Septembertestamentet* fra 1522 og hans endelige fra 1546. Jeg vil især fokusere på de sproglige udviklinger, som hans oversættelse har gennemgået i denne periode. Mange af de ændringer, der findes i 1546-oversættelsen, forekommer allerede i tidligere genudgivelser. For overskuelighedens skyld vil jeg dog anføre ændringerne som kendetegnende for 1546-oversættelsen sammenlignet med den i *Septembertestamentet*.¹⁵ Af samme hensyn anvender jeg konsekvent betegnelsen ‘Luthers oversættelse’ vel vidende, at mange andre også medvirkede i dette massive oversættelsesarbejde.

På baggrund af det følgende *kunne* man få det indtryk, at jeg blot har til hensigt at udstille de svage sider ved Luthers oversættelser. Det er dog på ingen måde tilfældet. Jeg søger snarere at understrege den store omhu, som Luther og hans medoversættere har lagt for dagen i revisionsarbejdet. Samtidig vil analysen belyse, hvordan oversættelserne af Johannesevangeliet begge er gennemsyret af Luthers egen indgående forståelse og påskønnelse af evangeliets kvaliteter både som skrift og som sandt evangelium.

14 For en udførlig redegørelse for Lutherbibelens indflydelse på det tyske sprog, se Haubrichs 1996, 65-69.

15 For en komplet fortegnelse over samtlige ændringer i de forskellige genudgivelser (herunder også tidspunktet for deres indførelse) se Weimarudgavens trykte tekstkritiske apparat, som jeg i visse tilfælde henviser til i det nedenstående.

4.1 Luther og Johannesevangeliet

I indledningen til *Septembertestamentet* fremhæver Luther da også selv Johannesevangeliet, de paulinske breve (herunder især Romerbrevet) og Første Petersbrev som de, i hans øjne, bedste dele af Det Nye Testamente. Dette begrundes af ham med, at der i disse skrifter ikke skrives (for) meget om Kristi værker og undergerninger. Til gengæld finder læseren her “aber gar meysterlich außgestrichen, wie der glawbe an Christum, sund, tod, und helle uberwindet, und das leben, gerechtigkeit unnd seligkeit gibt, wilchs die rechte artt ist des Euangeli, wie du gehoret hast” (WADB 6, 10). Særskilt om Johannesevangeliet skriver Luther dernæst, at dette evangelium er de øvrige tre langt overlegent, fordi Johannes dvæler mindre ved Kristi gerninger og til gengæld skriver langt mere om hans “predigt” (ibid.). Johannesevangeliet bærer således sammen med de paulinske breve og Første Petersbrev det bedste vidnesbyrd om Kristus, ligesom disse skrifter “alles leren, das dyr zu wissen nott und selig ist, ob du schon kein ander buch noch lere nummer sehest und horist” (ibid.). Luther giver også udtryk for en lignende forkærlighed for Johannes og Paulus i sine bordtaler. Således citeres han eksempelvis for at skulle have sagt, at “Johannes og Paulus overgår alle i Det Nye Testamente, dertil kommer profeterne, Moses og David i Det Gamle Testamente. Det Nye overgår Det Gamle, fordi der i Det Gamle er løfter (*promissiones*), mens der i Det Nye er udfoldelser (*exhibitiones*)” (WATR 1, 1097, min oversættelse, saml. WATR 3, 3273).

4.2 En god oversættelse skal have et godt layout:

Tekstens opsætning

I sin oversættelse har Luther, som allerede antydtes ovenfor, tydeligvis bestræbt sig på at gøre evangeliet så læsbart og lettilgængeligt for læserne som muligt. Til det formål er evangeliet eksempelvis forsynet med klare kapitelangivelser. I 1522-oversættelsen er disse skrevet ud (eks. “Das erst Capitel”, WADB 6, 326), mens der i 1546-oversættelsen anvendes romertal.¹⁶ Noget lignende findes naturligvis også (i al fald, til dels) i de tekstlige forlæg og i Mentelins tidligere oversættelse. Ligesom

¹⁶ I 1546-oversættelsen er indledningsætningen i hvert kapitel som oftest også angivet med fed skrift. En lignende fremhævelse af udvalgte passager

det er tilfældet i disse øvrige udgivelser, anvendes der i Luthers oversættelser ikke direkte versangivelse. I stedet markeres versskift blot med skråstreg. I et enkelt tilfælde (Joh 1,27) synes de to oversættelser at være indbyrdes uenige om versinddelingen.

Det for Luther mest effektive middel til sikring af tekstens læsbarhed er dens inddeling og opsætning. Allerede i *Septembertestamentet* gør han således flittigt brug af tekstinddelinger med indryk og stort synligt mellemrum mellem hvert afsnit. Noget sådant forekommer ikke i de græske forlæg. Det er heller ikke tilfældet for Erasmus', Basel-Vulgata'ens eller Mentelins oversættelser, der alle benytter sig af fortløbende tekst uden ophold eller indryk. Luthers brug af sådanne tekstinddelinger har uden tvivl skulle tjene et pædagogisk sigte. I de fleste tilfælde fremmer hans opdeling og indrykninger da også den umiddelbare forståelse af teksten og den indre narrative sammenhæng i Johannesevangeliets enkelte kapitler. På dette punkt er der dog også en række uoverensstemmelser 1522- og 1546-oversættelserne imellem. Det ses allerede i prologen i Johannesevangeliet 1, hvor Luther i *Septembertestamentet* anfører Joh 1,11-13 som en samlet enhed, der efterfølges af Joh 1,14 ("Und das wort ward fleysch..."), WADB 6, 326), der i denne oversættelse står som et separat afsnit efterfulgt af Joh 1,15-18. Derved skelnes der her (pga. opdelingen) skarpt mellem Ordets tid hos "sine egne" (som det udtrykkes) i Joh 1,11-13 og dets tid hos "os" i Joh 1,14-18. 1546-oversættelsen angiver derimod hele Joh 1,11-14 som et samlet afsnit.¹⁷ En lignende tendens genfindes også i forbindelse med Jesu forvandling af vand til vin ved brylluppet i Kana i Johannesevangeliet 2: Som afslutning på passagen anfører evangelisten i Joh 2,11-12, at dette var det første af Jesu mange tegn, og at Jesus og disciplene efterfølgende begav sig til Kapernaum. I 1522-oversættelsen samles disse vers til et enkeltstående afsnit, hvorimod de i 1546-oversættelsen adskilles. Således markerer Joh 2,11 afslutningen på tegnhandlingen i den senere oversættelse, mens Joh 2,12 indleder et nyt afsnit, ligesom det i øvrigt er tilfældet i DO92. Lignende inddelingsvariationer forekommer også ofte i forbindelse med replikskifter (eks. Joh 3,27; 4,15; 5,8. 10; 6,7; 9,8. 39; 11,11. 21; 18,4; 20,14 og 21,4. 9).

genfindes også i brugen af tekstmarkering visse steder i oversættelserne ved de såkaldte 'Kernstellen'; for mere herom se Hövelmann 1989 og 1996.

17 Til sammenligning opdeles teksten i DO92 i hhv. Joh 1,9-13 og 1,14-18.

Oversættelserne rummer desuden enkelte eksempler på afsnitsinddelinger, der går på tværs af et enkelt vers: I Joh 8,4-5 spørger Jesu jødiske modstandere ham, hvad man bør gøre mod en kvinde, der er taget i ægteskabsbrud. Evangelisten understreger dernæst i Joh 8,6, at modstanderne dermed søgte at sætte Jesus på prøve. Som umiddelbar reaktion på modstandernes spørgsmål (og i samme vers) sætter Jesus sig og skriver med en finger på jorden. I 1546-oversættelsen bryder Luther Joh 8,6 op i to dele, hvor 8,6a (modstandernes skjulte hensigt) tjener som afslutning på indledning og 8,6b (Jesus på jorden) som narrativ optakt til det efterfølgende afsnit. Derved markerer afsnitsinddelingen et klart scene- og aktørskifte. En lignende tendens genfindes også i Joh 18,5 (i optakten til Jesu tilfangetagelse i Getsemane og Judas' medvirken hertil; dog kun i 1522-oversættelsen) og 21,7 (i fiskescenen ved Tiberias' sø efter opstandelsen, hvor den såkaldte 'yndlingsdiscipel' afslører over for Peter, at disciplene har fået besøg af deres opstandne herre, hvorefter den nøgne Peter tager tøj på og springer i vandet; ligeledes kun i 1522-oversættelsen).

4.3 Det med stort: Tekstens typografi

Foruden opsætningen er typografien naturligvis også af stor betydning for forståelsen af en given tekst. Også her anes der en stor udvikling fra *Septembertestamentet* til 1546-oversættelsen.¹⁸ Frem til 1540-oversættelsen anvender Luther kun stort begyndelsesbogstav (også kaldet 'kapitæler') ved egennavne, ved substantiver i begyndelsen af større tekstlige afsnit samt ved visse tekniske udtryk (herunder "Hosianna" i Joh 12,15). Fra 1540 og frem anvendes til gengæld kapitæler ved langt flere substantiver. Ifølge Haubrichs (1996, 57) er den nærmere anledning

18 Her forudsættes der naturligvis, at typografien i såvel *Septembertestamentet* som i 1546-oversættelsen er i overensstemmelse med Luthers håndskrevne manuskripter. For at kunne fastslå dette, bør man foretage nøje sammenligninger med faksimiletryk af samtlige bevarede håndskrifter til begge oversættelser. Sådanne har jeg imidlertid ikke haft tilgang til. En sådan analyse ville ligeledes falde uden for den overordnede ramme for denne artikel. Som med spørgsmålet om Melanchthons og de øvrige medarbejders bidrag til oversættelserne, henviser jeg derfor i det følgende til *Luthers* valg af typografi og kommatering, vel vidende, at typografien og kommateringen i de konkrete nævnte tilfælde meget vel kan være foranlediget af udgiveren og/eller af Luthers medhjælper.

til denne ændring dog uklar. Brugen af kapitæler ses også i forbindelse med angivelse af direkte tale: I 1522-oversættelsen markeres dette som oftest med et komma. Herefter følger selve replikken, der som oftest indledes med lille begyndelsesbogstav.¹⁹ Også på dette punkt er Luther i 1546-oversættelsen langt mere rundhåndet med brugen af kapitæler. Således anvendes der her som hovedregel stort begyndelsesbogstav som replikangivelse. Der er dog også enkelte undtagelser til denne ellers faste regel: I forbindelse med Jesu samtale med modstanderne forud for tilfangetagelsen i Getsemane tilkendegiver de i Joh 18,7, at de søger Jesus fra Nazaret. Derefter følger Jesu replik i 18,8, der i *September-testamentet* lyder: “Jhesus antwort, Ich hab euch gesagt, das ichs sey, sucht yhr denn mich, so last dise [sc. disciplene] gehen” (WADB 6, 398). I 1546-oversættelsen lyder verset derimod: “Jhesus antwortet, ich hab euch gesagt, das ichs sey, Suchet ihr denn mich, so lasset diese gehen” (ibid., 399). Bemærk her desuden den for 1546-oversættelsen karakteristiske brug af stort begyndelsesbogstav ved “Suchet” efter et komma, hvor der i moderne oversættelser ville blive sat et punktum.

4.4 Husk kommaet! Luthers brug af tegnsætning

At sætte komma det rigtige sted i sætningen er på ingen måde nemt, hvad enhver med kendskab til de danske kommateringsregler let kan bevidne. Ligesom det er tilfældet på moderne dansk, synes 1522- og 1546-oversættelserne at være indbyrdes stærkt uenige om, hvor kommaet skal stå. Begge oversættelser er dog grundlæggende enige om, *at* der skal sættes komma. Til sammenligning gør Erasmus' eller Gerbels tekstudgaver brug af de for græsk traditionelle pausaltegn, herunder også kommatering, hvilket interessant nok også gør sig gældende for Erasmus' latinske oversættelse. Basel-Vulgata'en har i stedet de traditionelle latinske pausaltegn (punktum og semikolon). Eftersom Mentelins oversættelse bygger på Vulgata, kan det derfor ikke undre, at han også benytter sig af den samme, mere begrænsede, pausering. Den flittige brug af kommatering allerede i 1522-oversættelsen bør anses for at være et forsøg fra Luthers (eller udgiverens) side på at lette læsernes forståelse af teksten. Denne tendens genfindes, ikke overraskende, også

19 Anvendelse af citationstegn blev først gængs praksis i de efterfølgende århundreder, og forekommer derfor selvsagt ikke i Luthers oversættelser.

i 1546-oversættelsen, hvor forekomsten af kommaer når hidtil uanede højder.

Brugen af kommatering bidrager for langt størstedelens vedkommende til en bedre forståelse af teksten. Dog kan kommaerne i sjældne tilfælde give anledning til forvirring. Det er blandt andet tilfældet i Joh 1,32, der i 1522-oversættelsen lyder: “Und Johannes zeugete und sprach, Ich sahe, das der geyst ernydder steyg, wie eyn taube vom himel, und bleyb auff yhm” (WADB 6, 328). Pga. kommateringen synes Åndens nedstigen her at blive sammenlignet med en dues nedstigen fra himlen. 1546-udgaven læser derimod “... Ich sahe das der Geist er ab fuhr wie eine Taube, vom himel, und bleib auff ihm” (ibid., 329). Ånden er altså ifølge denne oversættelse steget ned fra himlen i skikkelse af en due, for så vidt som præpositionsforbindelsen “vom himel” (igen, pga. kommateringen) synes at lægge sig til Ånden, og ikke til duen. Derved flyttes fokus fra Åndens væsenstræk (i skikkelse af en himmelsk due) til selve dens bevægelsesretning (nedad fra himlen, ligesom en due), hvilket må siges at være en markant forståelsesmæssig forskydning.

4.5 Teksten forklaret: Brugen af skrifthenvvisninger og randnoter

En anden måde, hvorpå en oversætter kan fremme læserens forståelse af en given tekst, er ved brug af kommentarer i marginen. Luther benytter sig af flere typer af sådanne randbemærkninger. Han henviser eksempelvis ofte til andre steder i samme skrift eller til passager (eller rettere, kapitler) i andre bibelske skrifter. En sådan praksis forekommer også i mange moderne oversættelser, herunder i DO92. I visse tilfælde indsætter Luther sågar regulære randnoter med sproglige og (især) indholdsmæssige forklaringer. Et lignende dansk eksempel herpå kan ses i *Studiebibelen* fra 2015.

Luthers brug af interne henvisninger til andre steder i Johannesevangeliet gør sig især gældende i 1546-oversættelsen. Det er blandt andet tilfældet i Johannesevangeliet 6, hvor Jesus i forbindelse bespisningsunderet siger om sig selv, at han er Livets Brød (Joh 6,35), og at han er kommet ned fra himlen for at gøre sin faders vilje (6,38-39). Det er iflg. Luther imidlertid Faderen, og ikke Jesus selv, der er den aktive part: Dette understreger Jesus selv i det følgende med henvisning til, at

der står skrevet hos profeterne: “Sie werden alle von Gott geleret sein” (WADB 6, 351). Som randhenvi­sing angives her “Jesa. 54” (velsagtens Es 54,13, således da også Weimarudgavens kritiske apparat). Luthers forståelse kvalificeres yderligere af udsagnet i det efterfølgende vers, hvor Jesus (igen i 1546-oversættelsen) siger, at “Nicht, das jemand den Vater habe gesehen, on der vom Vater ist, der hat den Vater gesehen” (ibid.). Her er der tilføjet en randhenvi­sing til “Joha. 1” (velsagtens Joh 1,18, således også Weimarudgavens kritiske apparat). En lignende tendens genfindes i Jesu ord i Joh 12,47: “(..) Denn ich bin nicht komen, das ich die Welt richte, sondern das ich die Welt selig mache” (ibid., 381). Her henvises der til “Joh. 5”. Ifølge Weimarudgiverne må der imidlertid være tale om en trykfejl, eftersom der i tidligere udgaver på dette sted stod “Supr. 3” (dvs. ‘Ovenfor [sc. Johannesevangeliet] 3’ – og velsagtens Joh 3,17).²⁰ Et sidste, og meget sigende, eksempel på Luthers brug af interne henvisninger forekommer i gravlæggelses­scenen i Johannesevangeliet 19, hvor Josef af Aritmetæa (med Pilatus’ accept) overtager Jesu lig. Han bliver ledsaget af Nikodemus, der ifølge Joh 19,38 medbringer “Myrrhen und Aloen unternander, bey hundert pfunden” (ibid., 405). I en randnote bemærkes det her i 1546-oversæt­tel­sen, at denne Nikodemus allerede har optrådt tidligere i evangeliet, nemlig i “Joh. 3”. At Nikodemus også figurerer i Joh 7,50-51 bliver dog ikke nævnt i denne sammenhæng.

I begge oversættelser henviser Luther i flere tilfælde til andre steder i Bibelen. Hans brug af sådanne eksterne henvisninger er som oftest begrænset til de øvrige evangelier, til de gammeltestamentlige salmer, til profeterne (især Esajas) og til Pentateuken. Kun i et enkelt tilfælde (Joh 12,34, og kun i *Septembertestamentet*) henviser han til de historiske skrifter i form af “1. paralip. 17” (vel sagtens 1 Krøn 17,12, således Weimar-apparatet, WADB 6, 379) og en enkelt gang (Joh 5,28, kun i 1546-oversættelsen) til “Dan. 12” (vel sagtens Dan 12,2, jf. ibid., 345). Kun yderst sjældent henviser Luther til de øvrige dele af Det Nye Testamente, og da kun i forbindelse med sine uddybende forklaringer i marginen (eks. i Joh 4,38 med henvisning til “1 Pet. 1” i randnote). Interessant er det dog, at han intetsteds henviser til Johannesbrevene,

20 Værd at overveje i denne sammenhæng er dog, om Luthers henvisning i Joh 12,47 til ‘Joh. 5’ kunne tænkes at gå på Joh 5,27 (om Menneskesønnens domsautoritet). Min tak til Kasper Bro Larsen for dette forslag.

hvilket ellers ville være oplagt i en oversættelse af Johannesevangeliet. De to oversættelser er desuden også flere steder indbyrdes uenige om henvisningerne. Således henvises der i det føromtalte Joh 5,28 til "Matth. 25" i 1525-oversættelsen, mens der i den senere oversættelse, som nævnt ovenfor, henvises til "Dan. 12". Der gives også enkelte eksempler på uoverensstemmelser i kapitelangivelserne: Samtlige henvisninger til salmerne er eksempelvis et kapitel forskudt. Således henvises der i Joh 13,18 til hhv. "Psal. 40" (1522) og "Psal. 41" (1546). Denne uoverensstemmelse skyldes uden tvivl, at Luther i *Septembertestamentet* følger salmeinddelingen, som den forekommer i Septuaginta og Vulgata, mens han i den senere oversættelse synes at følge den, der foreligger i den masoretiske tekst. Der er også tre tilfælde af uoverensstemmelser i henvisningerne til de øvrige evangelier. Således henvises der i Joh 16,1 til "Luce. 21" i *Septembertestamentet*, mens der i 1546-oversættelsen henvises til "Luc. 22". Det samme gør sig gældende i Joh 19,13 (hhv. "Marci. 5" og "Mar. 15"; Weimarudgavens tekstkritiske apparat anfører dog førstnævnte som en trykfejl, *ibid.*, 403) og Joh 20,1 (hhv. "Marci. 16" og "Mar. 10").

Luthers brug af randnoter er ganske omfangsrig. De fleste af disse synes at være sprogligt og indholdsmæssigt motiverede. Således forklarer Luther eksempelvis i forbindelse med forekomsten af udtrykket "Messias" i Joh 1,41 (dog kun i 1546-oversættelsen), at "(Messias) Christus Griechisch, Gesalbter deutsch, und Messias Ebreisch, ist ein ding" (WADB 6, 331, hans emfase). På samme måde forklarer han, at udtrykket "Der Wind bleset wo er wil" (*ibid.*, 335) i Joh 3,8 betyder "(Bleset) Die zwey stück hören zu samen, Wort und Geist, gleich wie im winde die zwey stück miteinander sind sausen und wehen" (*ibid.*). Sådanne fortolkende kommentarer anvender Luther ofte. Dette gælder især den senere oversættelse, hvor han i flere tilfælde udvider og omformulerer dem, der allerede foreligger i 1522-udgaven, ligesom han føjer adskillige andre til. Endelig angiver han (og også kun i 1546-oversættelsen) de i alt fem stadier i passionsberetningen, der strækker sig fra Jesu tilfangetagelse i Getsemane (Joh 18,1) over hans samtaler med Annas og Kajfas (18,12) og efterfølgende Pilatus (18,28), og som ender med hans korsfæstelse (19,16) og gravlæggelse (19,38). Til sammenligning består passionsberetningerne i 1546-oversættelsen af de øvrige evangelier alle af i alt seks stadier, hvor Luther regner Jesu omtale af

offerlammet og efterfølgende sidste måltid med disciplene for det første stadie. At Luther ikke følger samme mønster i oversættelsen af Johannesevangeliet, må skyldes Jesu lange afskedstale til disciplene og afsluttende bøn i Johannesevangeliet 14-17, der bryder den i de øvrige evangelier tætte narrative forbindelse mellem Jesu måltid og efterfølgende tilfangetagelse.

4.6 Huller er til for at blive fyldt ud: Udeladelser i 1522-oversættelsen

Luthers oversættelsesevner og gode intentioner til trods forekommer der dog enkelte egentlige huller i den tidlige oversættelse, som imidlertid alle er blevet fyldt ud i de senere, reviderede udgaver. Et eksempel på dette forekommer i beretningen om Jesu ophold i Galilæa, hvor det i oversættelsen til Joh 4,45 (i *Septembertestamentets* ordlyd) forklares, at han er ledsaget af de galilæere, “die gesehen hatten alles was er zu Jerusalem auffs fest than hatte” (WADB 6,340). Det fremgår dog ikke, under hvilke omstændigheder galilæerne har set, hvad Jesus har foretaget sig i Jerusalem. For hvornår har de da været i storbyen? Dette får man svar på i senere oversættelser, hvor det tilføjes, at de “waren auch zum Fest komen” (ibid., 341). Samtlige af Luthers mulige tekstlige forlæg (dvs. Erasmus’ og Gerbels græske tekst samt Erasmus’ latinske oversættelse, Basel-Vulgata’en og Mentelins 1466-oversættelse) har denne efterhængte sætning med. Derfor må det regnes for en ren forseelse fra Luthers hånd, at den ikke også indgår i *Septembertestamentet*. Udeladelsen blev da også hurtigt opdaget, og allerede i 1525-oversættelsen kom verset med i sin fulde længde. Noget lignende gør sig også gældende i Joh 13,34, hvor Jesus formulerer et nyt bud, som disciplene skal eller bør overholde, nemlig dette, at “yhr euch unternander liebet, wie ich euch geliebt habe” (ibid., 384). I 1546-oversættelsen får kærlighedsbuddet lidt flere ord med på vejen, nemlig “das ihr euch unternander liebet, wie ich euch geliebet habe, auff das auch ihr einander lieb habet” (ibid., 385). Sidstnævnte tilføjelse fremstår unægtelig som noget af en gentagelse, men den figurerer altså både i Erasmus’ og Gerbels tekstlige forlæg samt alle i de ovennævnte oversættelser. Derfor må dette også regnes for en regelret udeladelse i den tidlige oversættelse.

Som et sidste eksempel på senere forbedringer af den tidlige oversættelse vil jeg fremhæve en passage i Johannesevangeliet 17 i Jesu afsluttende bøn forud for sin tilfangetagelse. Her bemærker Jesus i Joh 17,14 (i 1522-oversættelsen), at han har givet disciplene “deyn [sc. Faderens] wortt, und die wellt [*sic*] hasset sie, denn sie sind nicht von der welt” (WADB 6, 396). Disciplene er altså ikke af denne verden. Er det mon ikke også tilfældet for Jesus selv? Det understreges i al fald i den senere oversættelse i form af tilføjelsen: “wie denn auch ich nicht von der welt bin” (ibid., 397). Ifølge det tekstkritiske apparat i WA-udgaven blev det fulde vers (som det var tilfældet med 4,45 ovenfor) føjet til tre år senere i 1525-oversættelsen. Udgiverne skriver om denne udgave, at den ikke var en “durchgreifende Überarbeitung, doch ergänzt auch dieser Druck mehrere kleine anfängliche Textauslassungen” (Brenner og Drescher 1929, XXIII). En af disse ‘mindre’ udeladelser er tilsyneladende dette sted i Joh 17,14. Der er dog mere at sige herom. For den mangler også hos Gerbel! Erasmus har derimod den fulde passage: Εγὼ δέδωκα αὐτοῖς τὸν λόγον σου, καὶ ὁ κόσμος ἐμίσησεν αὐτοῖς, ὅτι οὐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου, καθὼς ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ κόσμου; det samme har Basel-Vulgata’en: *Ego dedi eis sermonē[m] tuū[m]: & mundus eos odio habuit: q[ui]a nō[n] sunt de mū[n]do: sicut & ego nō[n] sū[m] de mū[n]do* (mine understregninger). Til sammenligning er den afsluttende passage udeladt i et enkelt papyrusfragment (P⁶⁶), i majusklen D (*Codex Bezae*), i minuskelfamilien F¹³, i de gammellatinske tekstvidner (4.-5. årh) og i den syriske version *Syrus Sinaiticus* (3.-4. årh.). Gerbel (og Luther med ham i *Septembertestamentet*) synes således at følge denne teksttradition, *contra* Basel-Vulgata’en og Erasmus samt Luther selv i 1546-oversættelsen. Jeg finder det derfor nærliggende at tage dette som et udtryk for, at Luther og medredaktørerne på et senere tidspunkt (vel sagtens i forbindelse med 1525-oversættelsen) har konsulteret Erasmus’ forlæg frem for Gerbels.

4.7 Der er altid plads til forbedringer:

Senere sproglige nuanceringer

Luthers tidlige oversættelse blev altså løbende revideret i årtierne efter dens udgivelse. Størstedelen af disse ændringer er af ren sproglig karakter, og er utvivlsomt tiltænkt som nødvendige nuanceringer til fremme

af tekstens tilgængelighed og læsernes forståelse heraf. Ændringerne er for mange og omfattende til, at jeg kan gøre udtømmende rede for dem i denne sammenhæng. Derfor er min analyse begrænset til nogle udvalgte repræsentative eksempler.

I den senere oversættelse er der foretaget ændringer i en række verber. Det er eksempelvis tilfældet i Joh 1,15, hvor det i 1522-oversættelsen siges om Johannes Døber, at han “zeuget von yhm [sc. Ordet, der blev kød], schreyt, und spricht, Diser war es, von dem ich gesagt hab, Nach myr wirt komen, der fur myr gewesen ist, denn er war ehe denn ich” (WADB 6, 326). I den senere oversættelse bliver Johannes’ replik ikke skreget ud, men snarere råbt ud; for som det siges “JOhannes [*sic*] zeuget von ihm, rüffet und spricht,...” (ibid., 327). En lignende sondring mellem skriken og råben forekommer også i oversættelserne af Joh 7,28; 7,37; 11,43 og 12,44. Apropos Johannes, så omtaler han i Joh 1,23 sig selv som “eyn ruffende stym” (ibid., 328), mens han i den senere oversættelse er “eine stimme eines Ruffers” (ibid., 387). En lignende ordstillingsændring optræder også i Døberens tilråb til Jesus i Joh 1,36, hvor sidstnævnte i 1522-oversættelsen omtales som “lamb Gottis” (ibid., 328), mens hans i den senere oversættelse af samme vers kaldes “Gottes Lamb” (ibid., 387). På samme måde tiltaler Pilatus’ soldater i 1522-oversættelsen af Joh 19,3 Jesus med det hånende tilråb “sey gegrusset lieber konig der Juden” (ibid., 400), mens Jesus i 1546-oversættelsen i stedet omtales som “lieber jüden König” (ibid., 401).

Sådanne sproglige variationer forekommer naturligvis også andre steder i Luthers oversættelser af evangeliet. I Joh 1,51 (igen i 1522-oversættelsen) siger Jesus, at disciplene skal se himlen åbne sig, og at “die engel Gotis auff und nydder steygen auff des menschen son” (WADB 6, 330). I 1546-oversættelsen vil englens imidlertid ikke stige, men rettere fare ned: “und die engel Gottes hinauff und erab fahren, auff des menschen Son” (ibid., 331). En sådan verbalændring i forbindelse med engles bevægelse forekommer også i indledningen til beretningen om Jesu helbredelse af den syge ved Betesda dam, hvor evangelisten i Joh 5,4 forklarer, at en engel til tider “steyg erab (...) ynn den teych” (ibid., 342), hvorimod den i den senere oversættelse “fuhr erab” (ibid., 343). Som et sidste eksempel på verbalændringer bør Johannesevangeliet 21 nævnes. I dette afsluttende kapitel i evangeliet befaler Jesus

i Joh 21,16 Peter (i den tidlige oversættelse): “Huete meynner schaff”. I 1546-oversættelsen hedder det derimod: “weide meine schafe” (således også i 21,15 og 17 i både 1522 og 1546). Luther anvender altså samme verbum “weide” i alle tre tilfælde i 21,15-17 i 1546, hvor der i 1522-oversættelsen i stedet benyttes to forskellige, men synonyme verber. Erasmus og Gerbel har her hhv. βόσκει (Joh 21,15.17) og ποίμαινε (Joh 21,16), mens Erasmus’ latinske oversættelse og Basel-Vulgata begge i alle tre tilfælde anvender verbet *pasce*. Dette er således et sjældent tilfælde, hvor Luthers tidlige oversættelse er mere sprogligt korrekt end den senere.

At Luther således anvender samme verbum alle tre steder i Joh 21,15-17 i 1546-oversættelsen, er et udtryk for en strømningstendens, der også gennemsyrrer andre dele af denne oversættelse: I beretningen om Jesu helbredelse af den blindfødte i Johannesevangeliet 9 nægter Jesu jødiske modstandere at tro, at den helbredte faktisk var født blind. Derfor hidkalder de dennes forældre, der i Joh 9,21 (i 1522-oversættelsen) svarer: “Er ist selber allt gnug, fraget yhn, last yhn selbs fur sich reden” (WADB 6, 364). Evangelisten bemærker dernæst i Joh 9,23, at forældrene var bange for jøderne, hvorfor de svarede “Er ist alt gnug, fraget yhn” (ibid.). Her i denne gentagelse er det lille ord “selber” faldet ud. Det er også tilfældet i 1546-oversættelsen af dette vers. På samme måde har Erasmus og Gerbel begge εἶπαν ὅτι ἡλικίαν ἔχει. Luther synes dog at have draget den fulde konsekvens heraf, for så vidt som han i 1546-oversættelsen af 9,21 har “Er ist alt gnug, fraget ihn, lasset ihn selbs fur sich reden” (ibid., 365). Han udelader altså “selber” for derved at kunne strømline replikkerne og gøre 9,23 til en ordret gentagelse af 9,21. Dette strider imidlertid mod de mulige tekstlige forlæg, der i 9,21 begge har *αὐτὸς ἡλικίαν ἔχει, αὐτὸν ἐρωτήσατε, αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ λαλήσει* (min understregning).²¹

På samme måde som Luther varierer verberne, foretager han også store ændringer i centrale substantiver. I 1546-oversættelsen udskifter han eksempelvis konsekvent ‘pris’ (Preys) med ‘ære’ (Ehre). Jesus siger

21 Det bør her bemærkes, at *Nestle-Aland* 28 for Joh 9,21 har en noget anderledes tekst end Erasmus’ og Gerbels, nemlig *αὐτὸν ἐρωτήσατε, ἡλικίαν ἔχει, αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ λαλήσει* (altså uden det foranstillede pronomen *αὐτός* ved *ἡλικίαν ἔχει* som i renæssancemanuskripterne). Dette skyldes store uoverensstemmelser de forskellige tekstlige vidner imellem.

således om sig selv i Joh 5,41 “ich neme nicht preys von den menschen” (WADB 6, 346), hvorimod han i den senere oversættelse udtaler “ich neme nicht ehre von Menschen” (ibid., 347). Det samme gør sig også gældende få vers senere i Joh 5,44. Ligeledes ændres verbet ‘at prise’ (preyse) i 1546-oversættelsen til enten ‘at ære’ (ehre), således eksempelvis Joh 8,54 og 15,8, eller ‘herliggøre/forklare’ (verkleren), således Joh 12,28 og 16,14. Af andre eksempler på substantivændringer kan nævnes Joh 13,23, hvor ‘yndlingsdisciplen’ i 1522-oversættelsen hviler ‘auff dem schoß Jhesu’ (ibid., 382), mens han i Joh 13,25 befinder sig “auff der Brust Jhesu” (ibid.). I den senere oversættelse befinder han sig i begge vers “an der Brust Jhesu” (ibid., 383). Som et sidste eksempel kan Joh 17,24 fremhæves, hvor Jesus i sin bøn forud for tilfangetagelsen i Getsemane beder om, at de, som Faderen har givet ham, må “die klarheyt sehen” (ibid., 396). I den senere oversættelse skal de derimod se “meine Herrligkeit” (ibid., 397). Erasmus og Gerbel har på dette sted begge τὴν δόξαν τὴν ἐμὴν, så sidstnævnte oversættelse må umiddelbart siges at være den sprogligt set mest præcise.²² Til sammenligning har Erasmus’ latinske oversættelse på dette sted *gloriā[m] meam*, mens Basel-Vulgata læser *claritatē[m] meā[m]*. Det er derfor ikke utænkeligt, at Luthers valg af “klarheyt” i 1522-oversættelsen er farvet af hans kendskab til den latinske formulering. Dog har han i så fald af ukendte grunde udeladt pronominet. Luthers indgående kendskab til Vulgata-teksten kan også have haft betydning andetsteds i hans tidlige oversættelse af Johannesevangeliet. Således omtales Jesus i Joh 4,1 som “Jhesus” (WADB 6, 336), mens han i den senere oversættelse her kaldes “der HErr” (ibid., 337). Erasmus og Gerbel har på dette sted begge ὁ κύριος; Erasmus’ latinske oversættelse læser ligeledes *dominus*. Men interessant nok har Basel-Vulgata’en på dette sted *iesus*. Så dette kunne være endnu et (af de få) tilfælde i 1522-oversættelsen, hvor Luther (velsagtens ubevidst) følger den for ham velkendte latinske ordlyd.

Af øvrige større sproglige ændringer i 1546-oversættelsen kan nævnes Luthers brug af udtrykket “Rabbi”, hvor han i den tidligere over-

22 Hertil kunne man dog indvende, at Luther med sit “klarheyt” underforstår det billedlige motiv, som vi på dansk også kender fra det *stjerne-klare*, hvorfor forbindelsen mellem klar- og herligheden kunne synes tættere end først antaget. Min tak til lektor Gitte Buch-Hansen for dette forslag.

sættelse har det i oversat form som “meyster” (eks. 4,31 og 6,25).²³ Det er også tilfældet med udtrykket “Manna”, som Luther i den tidlige oversættelse betegner som “hymel brød” (således 6,31. 49 og 58), hvorimod han i den senere oversættelse ikke viger tilbage for at anvende den sprogligt set mere direkte betegnelse (og det endda uden forklarende randnote; i Joh 6,32 omtaler Jesus dog sig selv som denne manna og som “das rechte brot vom Himel”, WADB 6, 349). I forbindelse med Jesu tale om dette himmelske brød i Joh 6 forekommer der endnu en markant sproglig ændring i den senere oversættelse. Jesus bemærker over for sine jødiske tilhørere, at de bør spise af dette brød for derved at opnå det evige liv, og at dette brød er hans legeme. Dernæst understreger han Joh 6,53 (i 1522-oversættelsen), at “wedet yr nit essen vom fleysch des menschen sons, und trincken vom seynem blutt, so habt yhr keyn leben ynn euch” (ibid., 350, mine understregninger). I den senere oversættelse har Luther foretaget en lille (men yderst subtil) ændring i ordlyden. Således lyder Jesu advarsel nu: “Werdet ihr nicht essen das Fleisch des menschen Sons, und trincken sein Blut, so habt ihr ein Leben in euch” (ibid., 351, mine understregninger). Lignende formuleringer forekommer også i de følgende vers (6,54 og 56-57). Ifølge *Septembertestamentet* er en bid af Menneskesønnens kød og en slurk af hans blod altså tilstrækkeligt for opnåelse af det evige liv. I 1546-oversættelsen forudsættes der derimod den fulde fortæring af kødet og blodet. Jeg finder det derfor nærliggende at overveje, om ikke denne præcisering skal ses i lyset af udviklingerne i Luthers nadverforståelse, herunder især hans påvisning af indstiftelsesordenes store betydning for forståelsen af nadverelementerne og hans stadigt stærkere

23 En undtagelse heraf forekommer i Joh 9,2, hvor der begge steder anvendes “Meyster”/”Meister”; og dette til trods for, at Erasmus og Gerbel har ῥαββεί, og Basel-Vulgata og Erasmus’ latinske oversættelse begge har *Rabbi*. Ligeledes bør her nævnes Luthers konsekvente brug af “teuffel”/”Teufel” i passager, hvor Erasmus og Gerbel har δαιμόνιον, og hvor Erasmus’ latinske oversættelse og Baselothersættelsen begge har *Dæmonium*/*Demoniū*[m]; eks. Joh 7,20; 8,49. 52 samt 10,20-21, saml. også 13,27 (dog kun i *Septembertestamentet*; i 1546-oversættelsen læses “Satan”, som det også er tilfældet i Erasmus’ og Gerbels tekstudgaver).

insisteren (først over for Oekolampadius og siden over for Zwingli) på Jesu reelle nærvær i nadveren.²⁴

Som et sidste eksempel på en sproglig nuancering i 1546-oversættelsen, der endda også har med det evige liv at gøre, vil jeg fremhæve en central replik i Jesu dialog med Martha forud for opvækkelsen af Lazarus i Joh 11. I denne samtale bekender Martha sin tro på, at den døde Lazarus vil opstå på den yderste dag (11,24). Som svar fremhæver Jesus, at *han* er opstandelsen og livet, og at enhver, der tror på ham, vil leve, om end han dør (11,25); og i Joh 11,26 (i 1522-oversættelsens ordlyd) understreger han dernæst: “und wer do lebt und glewbt an mich, der wirt nit sterben ewiglich” (WADB 6, 372). Så elegant hænger det altså sammen: Den, der lever i tro på Kristus, skal få det evige liv.²⁵ Gerbel og Erasmus har her begge εἰς τὸν αἰῶνα, mens Erasmus og Basel-Vulgata'en begge oversætter udtrykket med *in aeternum*. Luthers oversættelse med dets klare evighedsperspektiv må således siges at være meget tro mod både det græske forlæg og den allerede etablerede latinske oversættelsestradition. I sin senere oversættelse foretager han imidlertid en mindre, om end betydningsfuld, sproglig forskydning, hvor tiden og livet i dens evige udstrækning erstattes af et noget mere jordnært ‘ikke længere’. For i 1546-oversættelsen lover Jesus, at “Und wer da lebet und gleubet an mich, der wird nimer mehr sterben” (ibid., 373). Denne ændring kan meget vel være foretaget af rent sproglige grunde. Det kan dog ikke afvises, at ændringen også kan afspejle senere nuanceringer i Luthers forståelse af det evige liv.²⁶ Interessant nok synes Christian III's bibel fra 1550 her at følge Luthers tidlige oversæt-

24 For mere om Luthers forståelse af forholdet mellem sprog og virkelighed og hans strid med Oekolampadius, se Jesper Høgenhavens artikel “‘Eyn gutte meher und geschrey’. Mundtlighed og skriftlighed, evangelium og kanon hos Luther” andetsteds i dette bind.

25 Luther selv giver klart udtryk for denne sammenhæng i sin juleprædiken over Joh 1,1-14 samme år, jf. WA 10.I.1, 195-201. I denne forbindelse henviser han i sin udlægning af Joh 1,4 flere gange til Joh 11,25 som en essentiel del af forståelseshorizonten for Johannes-prologens formulering “Inn yhm war das leben” (ibid., 195).

26 At den sene Luther ikke veg fra sin tro på det evige liv fremgår dog klart af hans prædikener fra denne periode. Se hertil eksempelvis hans påskeprædiken “Am Heyligen Ostertag, von frucht der Aufferstehung Christi. Euangelion Matth. Xxvii” i huspostillen fra 1544, jf. WA 52, 245-253.

telse med dets klare evighedsfokus: “og huo som leffuer oc tror paa Mig / hand skal aldri døe”. En lignende formulering genfindes også i DO92: “Og enhver, som lever og tror på mig, skal aldrig i evighed dø”.

5. Afslutning

Til en god oversættelse forudsættes der lige dele sproglig omhu og opfindsomhed. Dette er kendetegnende for Luthers tidlige såvel som hans sene oversættelse af Johannesevangeliet. Allerede 1522-oversættelsen emmer af Luthers (og medhjælpernes) umådeligt stort overblik over, og indgående sproglig forståelse for, den bibelske tekst. Hans ordvalg er som oftest ganske velovervejet. På samme måde vidner tekstopsætningen og den ivrige brug af kommatering og randnoter også om den store omhyggelighed, som Luther og hans medhjælpere har lagt for dagen i deres oversættelsesarbejde. Det er på ingen måde en let sag at skulle gøre en antik græsk tekst tilgængelig og forståelig for en tysktalende læserskare i det 16. århundrede. Men det er ikke desto mindre, hvad Luther og medhjælperne, ud fra oversættelsens modtagelse at dømme, formåede – og det endda på ganske kort tid. Den foreliggende oversættelse af Johannesevangeliet i *Septembertestamentet* fremstår da også, de få åbenlyse mangler til trods, som en velgennemtænkt, konsistent og i overvejende grad gennembearbejdet tekst.

Luthers arbejde med den bibelske tekst var dog langt afsluttet med udgivelsen af *Septembertestamentet* i 1522. En god oversættelse kan nemlig altid blive endnu bedre! Dette er tydeligvis, hvad Luther og hans medhjælpere har bestræbt sig på i de efterfølgende udgaver, og hvad 1546-oversættelsen af Johannesevangeliet også er et klart eksempel på. I denne sene oversættelse er de (få) egentlige huller i den tidlige oversættelse fyldt ud. Ligeledes er de talrige sproglige nuanceringer, der er blevet foretaget i den mellemliggende periode, og som indgår i denne sene oversættelse, et klart udtryk for Luthers fortsatte engagement med den bibelske tekst og hans utrættelige forsøg på at styrke evangeliets tilgængelighed. Endelig har vi set, hvordan visse af de sproglige nuanceringer kan tænkes at afspejle Luthers fortsatte teologiske refleksioner over den bibelske tekst, som det blandt andet er tilfældet med duen fra det høje (i Joh 1,32), med forholdet mellem kød

og blod og vin og brød (i Joh 6,53) og med spørgsmålet om evigheden og det evige liv (i Joh 11,25). Om denne sene (og for Luther, sidste) oversættelse af Johannesevangeliet gælder, at den i sammenligning med 1522-oversættelsen fremstår som en yderligere raffineret og omhyggeligt bearbejdet tekst, der med al tydelighed vidner om Luthers store kærlighed til netop dette evangelium.

Bibliografi

- Albrecht, O., 1929, 'Luthers Übersetzung des Neuen Testaments. Historisch-theologische Einleitung', i Köpf 2001, XXIX-XCVI.
- Brenner, O. og K. Drescher, 1929, 'Allgemeine Vorbemerkungen zu Luthers Bibelübersetzung, insonderheit zum Neuen Testament', i Köpf 2001, XVII-XXVIII.
- Burger, Christoph, 'Luther's Thought Took Shape in Translation of Scripture and Hymns', i *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, red. R. Kolb, I. Dingel og L. Batka, Oxford: Oxford University Press, 481-489.
- Fricke, K. D., 1996, "Dem Volk aufs Maul sehen". Bemerkungen zu Luthers Verdeutschungsgrundsätzen', i Meurer 1996, 24-37 [opr. i *Eine Bibel – viele Übersetzungen. Not oder Notwendigkeit? Die Bibel in der Welt, Jahrbuch des Evangelischen Bibelwerkes* 18, Stuttgart, 1978, 98-110].
- Haubrichs, W., 1996, 'Die Sprache Martin Luthers', i Meurer 1996, 52-69.
- Holeczek, H., 1986, *Erasmus von Rotterdam. Novum Instrumentum. Basel 1516. Faksimile-Neudruck mit einer historischen, textkritischen und bibliographischen Einleitung von Heinz Holeczek*, Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag. Günther Holzborg GmbH & co.
- Holmes, M. W., 2010, 'Reconstructing the Text of the New Testament' i *The Blackwell Companion to the New Testament*, red. D. E. Aune, West Sussex: Blackwell Publishing Ltd.
- Holmquist, H. og Nørregaard, J., 1949, *Kirkehistorie II. Den nyere Tid*. 3. udgave. København: J. H. Schultz Forlag.
- Hövelmann, H., 1989, *Kernstellen der Lutherbibel. Eine Anleitung zum Schriftverständnis*. Bielefeld, Luther-Verlag.
- Hövelmann, H., 1996, 'Die Markierung von Kernstellen in der Lutherbibel. Ihre Entstehung, ihre Entwicklung, ihre Problematik', i Meurer 1996, 70-88.

- Jensen, F. G., 2005, 'Om Martin Luthers oversættelse af Det Nye Testamente', *Dansk Teologisk Tidsskrift* 68, 97-108.
- Köpf, U., red., 2001, *D. Martin Luthers Werke. Deutsche Bibel, 6. Band. Sonderedition der Kritischen Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe). Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1929*. Weimar: Verlag Hermann Böhlhaus Nachfolger Weimar.
- Lausten, M. S. 2005, *Martin Luther. Munk – oprører – reformator*, København: Alfa.
- Lohse, E., 1996, 'Martin Luthers Übersetzung der Bibel. Sprache, Theologie und Schriftverständnis', i Meurer 1996, 38-51 [opr. i *Mittelpunkt Bibel. Ulrich Fick zum 60. Geburtstag. Die Bibel in der Welt, Jahrbuch des Evangelischen Bibelwerkes* 20, Stuttgart, 1983, 49-62].
- Meurer, S., red., 1996, "Was Christum treibet". *Martin Luthers und seine Bibelübersetzung. Bibel im Gespräch* 4, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Strohm, S., 1996, 'Der Ursprung von Luthers Bibelübersetzung', i Meurer 1996, 116-139 [opr. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20.12.1995].
- Tschirch, F. , 1996, 'Luthers Septembertestament. Eine Wende in der Übersetzung der Bibel ins Deutsche', i Meurer 1996, 11-23 [opr. i *Die Bibel in der Welt, Jahrbuch des Evangelischen Bibelwerkes* 14, Berlin: Witten 1973, 25-39].
- Volz, H., 1954, 'Melanchthons Anteil an der Lutherbibel', *Arkiv für Reformationsgeschichte* 45, Berlin: de Gruyter, 196-233.
- Volz, H., 1972, 'Einleitung', i *D. Martin Luther. Die gantze Heilige Schrift Deusch. Wittenberg 1545*, red. H. Volz, H. Blanke og F. Kur, München: Rogner & Bernhard, 33-144.